

Pojavnost doživljenog i počinjenog vršnjačkog nasilja u populaciji osoba oštećenog vida

Marunčić, Ena

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:253712>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2022-11-29**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad
Pojavnost doživljenog i počinjenog vršnjačkog nasilja u
populaciji osoba oštećenog vida

Ena Marunčić

Zagreb, prosinac, 2020.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad
Pojavnost doživljenog i počinjenog vršnjačkog nasilja u
populaciji osoba oštećenog vida

Ime i prezime studenta:

Ena Marunčić

Ime i prezime mentora:

prof. dr. sc. Tina Runjić

Zagreb, prosinac, 2020.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad (Pojavnost doživljenog i počinjenog vršnjačkog nasilja u populaciji osoba oštećenog vida) i da sam njegov autor/autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Ena Marunčić

Mjesto i datum: Zagreb, 10. prosinca 2020.

Pojavnost doživljenog i počinjenog vršnjačkog nasilja u populaciji osoba oštećenog vida

Ena Marunčić

Mentorica: Prof. dr. sc. Tina Runjić

Rehabilitacija osoba oštećena vida, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Sažetak

Vršnjačko nasilje, ili popularnije nazvano bullying, gorući je problem rasprostranjen po cijelome svijetu. Olweus (1979) definira vršnjačko nasilje kao namjerno, opetovano, negativno ponašanje pojedinca ili više osoba usmjereno prema osobi koja se ne može adekvatno braniti. Velik broj istraživanja navodi kako su upravo djeca s oštećenjem vida izloženija nasilju. Određene osobitosti socio-emocionalnog razvoja djece s oštećenjem vida, primjerice manjak facijalne ekspresije, prisutnost blindizama, naučena bespomoćnost i drugi, negativno utječu na razvoj njihove socijalne kompetencije što ih stavlja pod veći rizik od nasilja. Cilj ovoga rada jest pregledom znanstvene literature razjasniti fenomen vršnjačkog nasilja u populaciji osoba oštećenog vida, odnosno ispitati pojavnost i razlike u doživljenom i počinjenom nasilju kod osoba oštećenog vida.

Iako u svijetu postoje mnoga istraživanja pojavnosti vršnjačkog nasilja u tipičnoj populaciji, istraživanja provedena na djeci s teškoćama u razvoju i djeci s oštećenjem vida znatno su manje zastupljena. Što se tiče razlika s obzirom na spol učenika, dob nastanka oštećenja i stupnja oštećenja vida, nalazi istraživanja nisu suglasni. Ispitivanje spolnih razlika u doživljavanju nasilja u ovoj populaciji nije pokazalo jednoznačne rezultate. Što se tiče razlika s obzirom na stupanj oštećenja, većina istraživanja ide u prilog tezi da su slabovidna djeca izloženija nasilju u odnosu na slijepu djecu. Veći stupanj rizika povezan je i s mlađom dobi, ranijim nastankom oštećenja i pridruženim teškoćama. Sva istraživanja slažu se kako su stope počinjenja nasilja u ovoj populaciji niže od one u tipičnoj populaciji i kako su djeca oštećenog vida ipak češće žrtve nego počinitelji nasilja. Što se tiče stupnja oštećenja vida, slabovidni učenici su skloniji nasilju u odnosu na slijepu. Pregled istraživanja na ovu temu upućuje nas na to kako je potrebno osvijestiti ovu tematiku među stručnjacima i roditeljima djece oštećenog vida. Mnogi oblici vršnjačkog nasilja ostaju neprepoznati od strane odraslih. Uz to, vršnjačko nasilje ostavlja mnoge teške posljedice i na žrtvu, ali i na samog počinitelja nasilja. Jedan od načina prevencije nasilja svako jest jačanje socijalne kompetencije i

tolerancije, ne samo učenika oštećenog vida, već cjelokupne populacije djece, njihovih roditelja i učitelja.

Ključne riječi: oštećenje vida, vršnjačko nasilje

The incidence of experienced and committed peer violence in the visually impaired population

Ena Marunčić

Supervisor: Prof. dr. sc. Tina Runjić

Rehabilitation of Persons with Visual Impairment, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences

Abstract

Peer violence, or more popularly called bullying, is a burning problem widespread throughout the world. Olweus (1979) defines peer violence as the intentional, repeated, negative behavior of an individual or multiple persons directed toward a person who cannot adequately defend himself. A large number of studies state that children with visual impairments are more exposed to violence. Certain characteristics of the socio-emotional development of children with visual impairment, such as lack of facial expression, the presence of blindisms, learned helplessness and others, negatively affect the development of their social competence which puts them at greater risk of violence. The aim of this paper is to review the scientific literature to clarify the phenomenon of peer violence in the population of visually impaired, and to examine the incidence and differences in experienced and committed violence in visually impaired persons.

Although there are many studies in the world on the incidence of peer violence in the typical population, research conducted on children with disabilities and children with visual impairment is much less represented. As for the differences regarding to the sex of the students, the age of the impairment and the degree of visual impairment, the research findings do not agree. Examination of gender differences in experiencing violence in this population did not show unambiguous results. As for differences regarding the degree of impairment, most research supports the thesis that visually impaired children are more exposed to violence. A higher degree of risk is also associated with younger age, earlier onset of impairment, and multiple disabilities. All research results agree that rates of committing violence in this population are lower than in the typical population and that visually impaired children are still more likely to be victims than perpetrators of violence. In terms of the degree of visual impairment, visually lowsighted students are more prone to committing

violence than blind students. A review of research on this topic points us to the need of rising awareness of this topic among professionals and parents of visually impaired children. Many forms of peer violence remain unrecognized by adults. In addition, peer violence leaves many severe consequences for the victim, but also for the perpetrator of the violence. One of the ways to prevent violence is strengthening social competence and tolerance, not only of the visually impaired students, but of the entire population of children, their parents and teachers.

Key words: visual impairment, peer violence/bullying

Sadržaj

1	Uvod	1
1.1	Oštećenje vida	1
1.2	Definiranje pojmova.....	2
1.2.1	Agresivnost	3
1.2.2	Nasilje	4
1.2.3	Mobbing.....	5
1.2.4	Vršnjačko nasilje.....	5
2	Problemska pitanja.....	14
3	Osobitosti socio-emocionalnog razvoja djece oštećenog vida.....	15
3.1	Uspostavljanje kontakta očima.....	16
3.2	Praćenje neverbalne komunikacije.....	17
3.3	Manjak facijalnih ekspresija i ostalih neverbalnih znakova.....	17
3.4	Prisutnost blindizama	18
3.5	Prezaštićivanje.....	18
3.6	Naučena bespomoćnost	19
4	Vršnjačko nasilje i djeca oštećenog vida	20
4.1	Doživljavanje vršnjačkog nasilja	21
4.2	Počinj enje vršnjačkog nasilja	24
5	Zaključak.....	26
6	Literatura.....	28

1 Uvod

Oštećenje vida predstavlja jedno od najtežih oblika senzoričkih oštećenja i utječe na sva područja funkcioniranja osobe. Osobe oštećenog vida susreću se s mnogim ograničenjima i predrasudama što bitno utječe na njihovu socijalnu uključenost.

Neznanje o različitim teškoćama, ali i mogućnostima ove populacije vodi ka mnogim iskrivljenim stavovima i predrasudama.

Već u školskoj dobi, djeca oštećenog vida susreću se s negativnim socijalnim iskustvima što bitno utječe na njihov daljnji život. Jedno od takvih iskustava zasigurno je izloženost različitim oblicima vršnjačkog nasilja.

Cilj ovoga rada jest, pregledom znanstvene literature, ispitati pojavnost vršnjačkog nasilja u populaciji osoba oštećenog vida s posebnim naglaskom na učestalost doživljavanja i počinjenja nasilja kod djece oštećenog vida, kao i na razlike u doživljavanju i počinjenju različitih oblika nasilja s obzirom na spol, dob nastanka oštećenja vida i stupanj oštećenja vida.

1.1 Oštećenje vida

Oštećenja vida dijele se na dvije skupine, sljepoću i slabovidnost.

Prema stupnju oštećenja sljepoća se dijeli:

- na potpuni gubitak osjeta svjetla (amauroza) ili na osjet svjetla bez projekcije ili na osjet svjetla s projekcijom svjetla;
- ostatak vida na boljem oku s korekcijom do 0,05 (5%) ili na boljem oku s korekcijom ostatak vida manje od 0,10 (10%), ali sa suženjem vidnog polja na 20 stupnjeva ili manje;
- ostatak vida na boljem oku s korekcijom manjim od 0,10 (10%) ili ostatak centralnog vida na boljem oku s korekcijom do 0,25 (25%), uz suženje vidnog polja na 20 stupnjeva ili ispod 20 stupnjeva.

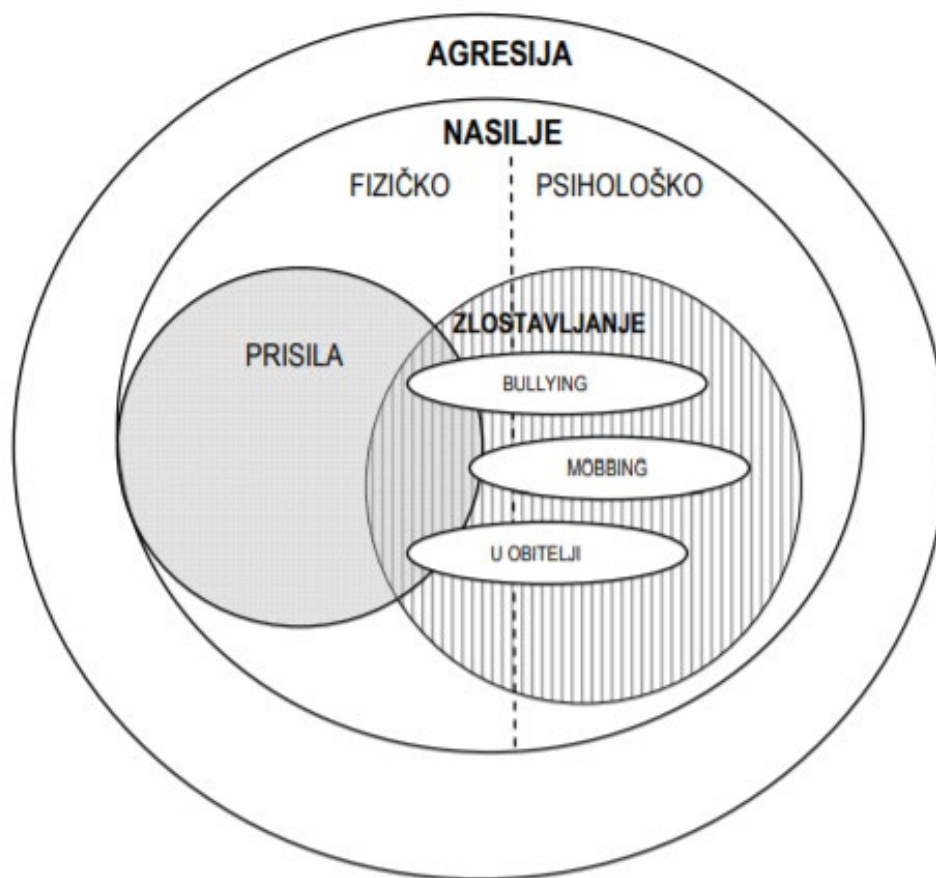
Slabovidnost obuhvaća:

- ostatak vida manji od 40% na boljem oku uz korekciju ili
- ostatak vida veći od 40% na boljem oku s korekcijom, ali uz progresivnu prognozu oštećenja vida (UUOSSO, 2020).

Prema Izvješću Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo iz 2019. godine, broj osoba s oštećenjem vida iznosi 27 092. Prema tome osobe oštećenog vida čine 5,3% ukupne populacije osoba s invaliditetom.

1.2 Definiranje pojmova

U svakodnevnom govoru pojmovi agresija, nasilje, bullying, mobbing i slični često se izjednačavaju u svom značenju. Međutim, kako bismo dublje ušli u problematiku nasilništva važno je definirati navedene pojmove i njihove razlike u značenju.

Slika 1. Model povezanosti značenja pojmova agresija, nasilje, prisila i zlostavljanje (Morosini Turčinović, 2008)

1.2.1 Agresivnost

Agresivnost predstavlja složen i kontroverzan fenomen unutar ljudskog ponašanja (Bakić, 1999). Pojam agresija socijalni je konstrukt te je njegovo značenje uvjetovano socijalnim konzensusom i povijesnim razvojem njegova značenja. Zbog prirode svoga značenja, pojam agresija nema jedinstvenu općeprihvaćenu definiciju (Krahé, 2020). Baron i Richardson (2004) definiraju agresiju kao bilo kakav oblik ponašanja usmjeren ka cilju činjenja štete ili ozljeđivanju drugom živom biću koje nastoji izbjeći takvo djelovanje. Krahé (2020) navodi kako većina definicija agresije ne uključuje auto-agresiju, već se pojava agresije kao takve, više promatra kao oblik ponašanja prisutan među pojedincima ili grupama. Agresija se može manifestirati na različite načine i u različitim oblicima (Tablica 1.)

Tipologija agresivnog ponašanja (Krahé, 2020)

Aspekt	Podtip	Primjer
Modalitet odgovora	Verbalno	<i>Vikanje ili psovanje na nekoga</i>
	Fizičko	<i>Udaranje nekoga</i>
	Gestikularno	<i>Geste koje upućuju na prijetnju</i>
Neposrednost	Relacijsko	<i>Ignoriranje nekoga</i>
	Direktno	<i>Udaranje nekoga u lice</i>
Način	Indirektno	<i>Širenje glasina o nekome</i>
	Aktivno	<i>Tjeranje osobe na neželjeni seksualni čin</i>
Vidljivost	Pasivno	<i>Skrivanje važnih informacija od kolege na poslu</i>
	Vidljivo	<i>Ponižavanje nekoga ispred drugih</i>
Poticanje	Skriveno	<i>Slanje prijetećih anonimnih poruka</i>
	Proaktivno/neizazvano	<i>Otimanje igračke drugog djeteta</i>
	Reaktivno/osvetničko	<i>Vikanje na nekoga nakon fizičkog napada</i>

Usmjerenost ka cilju	Neprijateljsko	<i>Udaranje nekoga iz bijesa ili frustracije</i>
	Instrumentalno	<i>Uzimanje taoca radi osiguravanja ucjene/nagodbe</i>
Posljedice	Fizičke	<i>Lomljenje kostiju</i>
	Psihološke/emocionalne	<i>Smanjivanje samopouzdanja ili osjećaja sigurnosti</i>
Dugotrajnost posljedica	Prolazne	<i>Manje modrice</i>
	Dugotrajne	<i>Dugotrajna nesposobnost ulaska u veze</i>
Brojnost uključenih	Pojedinci	<i>Intimno partnersko nasilje</i>
	Grupe i veća društva	<i>Pobune i ratovi</i>

1.2.2 Nasilje

Iako se nasilje često smatra pojavom drugačijom od agresije, posebice od strane kriminologa, politologa i opće populacije, većina socijalnih psihologa ipak nasilje shvaća kao podtip agresije. Neki znanstvenici čak smatraju da se agresija i nasilje nalaze na istom konceptualnom kontinuumu: agresija kao niži stupanj, a nasilje kao viši stupanj tog istog kontinuuma (Allen i Anderson, 2017).

Bushman i Huesmann (2010) definiraju nasilje kao oblik agresije kojemu cilj nanošenje teške fizičke ozljede ili čak smrt. Prema toj definiciji, dijete koje otima drugom djetetu igračku iz ruku nećemo smatrati nasilnim već agresivnim, dok ćemo za osobu koja svjesno udara ili ozljeđuje drugu osobu smatrati i agresivnom i nasilnom.

1.2.3 Mobbing

Pojam mobbing počeo se koristiti u Švedskoj krajem 1960ih i početkom 1970ih i označavao je kratkotrajno negativno djelovanje relativno velike grupe (razreda ili vojnika) prema pojedincu (Lorenz, 1968 prema Olweus, 2009). Olweus (2009) upozorava kako ovo nije pojam prikladan za korištenje u kontekstu vršnjačkog nasilja upravo radi kratkotrajnosti i situacijske uvjetovanosti tog fenomena, kao i snažnog emocionalnog nagona članova koji se uključuju u takvo ponašanje. Također, naglašava kako se u Skandinavskim zemljama u svakodnevnom jeziku često neprikladno koristi ovaj pojam umjesto pojmova bullying ili vršnjačko nasilje te to objašnjava lingvističkim razlikama među različitim zemljama.

Mobbing danas podrazumijeva psihološko zlostavljanje na radnom mjestu od strane jednog pojedinca ili grupe usmjereno prema uglavnom jednom pojedincu kojeg takvo ponašanje dovodi u osjećaj bespomoćnosti (Leymann, 1996 prema Šoljan, Josipović-Jelić i Jelić Kiš, 2008).

1.2.4 Vršnjačko nasilje

Vršnjačko je nasilje star fenomen kojim su se znanstvenici relativno nedavno počeli baviti. Pojmovi vršnjačko nasilje i bullying u većini literature imaju istovjetno značenje. Pojam vršnjačko nasilje prvi definira Olweus (1979, 1993, 1994, 1997) kao namjerno, opetovano, negativno ponašanje pojedinca ili više osoba usmjereno prema osobi koja se ne može adekvatno braniti. Važno je naglasiti kako takvo agresivno ponašanje nije prouzročeno činom same osobe prema kojoj je ponašanje usmjereno (Olweus, Limber, 2010).

Olweus (1997) navodi tri osnovne karakteristike koje razlikuju vršnjačko nasilje od tipičnog zadirkivanja:

- Agresivno ponašanje odnosno namjerno nanošenje štete drugoj osobi
- Ponašanje koje se opetovano pojavljuje kroz određeni vremenski period
- Ponašanje je koje je karakterizirano nesrazmjerom moći između samog počinitelja i žrtve

Također, važno je naglasiti kako se vršnjačko nasilje, kao i već spomenuto agresivno ponašanje, može javiti u direktnom, ali i u indirektnom obliku (Olweus, 1997). Direktne oblike vršnjačkog nasilja puno je lakše za prepoznati. Oni uključuju: udaranje, čupanje, izrugivanje, ponižavanje i sl. S druge strane, indirektni oblici puno su suptilniji te samim time

i teži za prepoznati, primjerice, izbjegavanje određenog učenika prilikom grupnih aktivnosti, provođenje školskog odmora u samoći i sl.

Iskustvo nasilja među vršnjacima, posebice ono duljeg trajanja, može ostaviti teške posljedice u području djetetovog fizičkog i psihičkog razvoja, ali i u području njegovog akademskog uspjeha (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012).

1.2.4.1 Cyberbullying

Cyberbullying predstavlja namjerno i opetovano povređivanje osobe korištenjem računala, mobitela ili drugih elektronskih medija (Patchin i Hinduja, 2015).

Willard (2007) navodi različite načine manifestacije cyberbullyinga:

- Uznemiravanje (opetovano slanje uznemirujućih poruka ili njihovo objavljivanje pred širom publikom)
- Prijetnje usmjerene prema određenoj osobi ili grupi
- Klevetanje (širenje lažnih i zlonamjernih informacija ili slika o određenoj osobi u svrhu narušavanje njene reputacije)
- „Potpirivanje vatre“ (provociranje konflikta slanjem vrijeđajućih ili vulgarnih poruka)
- Lažno predstavljanje (krađa tuđeg profila na društvenim mrežama i korištenje tuđeg identiteta u svrhu slanja ili objavljivanja kompromitirajućeg sadržaja)
- Javno objavljivanje različitih informacija o osobi (u svrhu sramoćenja i obeščašćivanja osobe)
- Isključivanje (uskraćivanje pristupa određenim stranicama ili grupama na društvenim mrežama i namjerno blokiranje osobe s liste prijatelja)
- Virtualno uhođenje (opetovano slanje prijetećih i uznemirujućih poruka što dovodi do straha za vlastitu sigurnost)

1.2.4.2 Učestalost nasilja kod djece tipičnog razvoja

Učestalost vršnjačkog nasilja kod djece tipičnog razvoja varira s obzirom na različite države i različita istraživanja. Bilić, Buljan Flander, Hrpka (2012) navode neke od rezultata istraživanja u svijetu (Tablica 2).

Država	Učestalost
Skandinavske zemlje	5 do 9% djece u dobi od 7 do 16 godina redovito je izloženo nasilju, 15% djece osnovnoškolske dobi uključeno je u vršnjačko nasilje kao počinitelj ili kao žrtva (Olweus, 1993)
Velika Britanija	75% učenika izloženo je nekom obliku nasilja tijekom jedne školske godine (Glover i sur, 2000)
	4% učenika izloženo je nasilju na tjednoj bazi, dok je 10% djece povremeno izloženo nasilju (Salmon, 1998)
Australija	10% djece u dobi od 6 do 16 godina redovito je izloženo nasilju, a 14% djece minimalno jednom tjedno doživi neki oblik zlostavljanja (Rigby i Slee, 1991)
Kanada	34% dječaka i 27% djevojčica doživjelo je nasilje, dok je 54% dječaka i 32% djevojčica zlostavljalo druge učenike (Craig i Peplar, 2003)
SAD	76% djece u dobi od 10 do 12 godina izloženo je verbalnom zlostavljanju, a 66% nekom obliku fizičkog zlostavljanja (Stockdale i sur., 2002)
	82,3% djece u dobi od 9 do 14 godina zlostavljano je barem jednom tjedno u posljednja tri mjeseca (Dulmus i sur., 2004)

Što se tiče učestalosti školskog vršnjačkog nasilja u Hrvatskoj, prema UNICEF-ovom izvješću iz 2015. godine, 22% djece iskusilo je povremene slučajeve nasilja, dok je 12% djece izloženo učestalom nasilju. 18% djece priznalo je kako je rijetko nasilno, dok je njih 12% često nasilno. Hrvatski prosjeci vršnjačkog nasilja prate prosjeke ostalih europskih zemalja.

Istraživanje provedeno u Hrvatskoj na 3470 učenika osnovnih i srednjih škola pokazalo je kako je 14,8% djece bilo žrtva nasilja, a njih 6,3% su počinitelji nasilja. Rezultati su također pokazali kako udio počinitelja i istovremenih počinitelja i žrtava raste s dobi, a udio

isključivo žrtava nasilja opada što navodi na zaključak kako učenici s vremenom uče na doživljeno nasilje odgovarati vlastitim nasilnim ponašanjem što ide u prilog zaključcima stranih istraživanja da nasilje rađa nasilje. Također, pronađeno je da se dječaci više upuštaju u fizičko nasilje u odnosu na djevojčice, dok se, s druge strane, djevojčice više upuštaju u relacijsko nasilje (Sušac, Ajduković i Rimac, 2016). Istraživanje provedeno na manjem broju ispitanika (N=400) viših razreda osnovne škole pokazalo je kako više od polovine ispitanih učenika doživljava neki oblik nasilja povremeno ili često. Također, najučestaliji oblik nasilja bilo je verbalno nasilje. Dječaci su češće doživljavali sve oblike nasilja, a primijećen je i porast učestalosti doživljenog nasilja s porastom dobi (Reić Ercegovac, 2016).

1.2.4.3 Karakteristike učenika sklonih počinjenju nasilja

Prema Motiffovoj taksonomiji (1993) postoje dvije skupine agresivnih ljudi: oni čije je agresivno ponašanje relativno stabilno kroz život i oni čije je agresivno ponašanje privremeno i uvjetovano određenim situacijama, najčešće za vrijeme adolescencije.

Iako su karakteristike nasilnih učenika često predmet istraživanja o vršnjačkom nasilju, teško je napraviti profil „tipičnog“ nasilnika. Ipak, velik broj istraživanja pronašao je neke učestalije karakteristike koje možemo pronaći kod djece sklonije nasilju.

Počinitelje nasilja možemo podijeliti u tri skupine:

- Agresivni nasilnici
- Pasivni nasilnici
- Anksiozni nasilnici (Olweus, 1993, prema Rose, Monda-Amaya i Espelage, 2011).

Agresivni nasilnici skloni su ispoljavanju agresivnog ponašanja i imaju tendenciju dominacije nad drugima. Pasivni su nasilnici obično manje agresivni i nasilni i nerijetko se priklone agresivnim nasilnicima. S druge strane, anksiozni nasilnici su najčešće i sami žrtve nasilja te su usvojili agresivne oblike nasilja kako bi se borili protiv vlastite viktimizacije (Rose, Monda-Amaya i Espelage, 2011).

Istraživanje Bosworth, Espelage i Simon (2001) provedeno na 558 učenika pokazalo je kako su loša kontrola osjećaja ljutnje, impulzivnost i depresivni simptomi bitno povezani s vjerojatnošću počinjenja nasilnog ponašanja. Učenici koji su imali bolje nenasilne strategije rješavanja problema i općenito negativne stavove prema korištenju nasilja rjeđe su se upuštali u takva ponašanja. Ispitanici koji su bili skloniji upuštanju u rizična ponašanja, češće su se

upuštala u nasilna ponašanja. Također, u istraživanju je pronađeno kako su dječaci, popularna djeca i sportaši češće počinitelji nasilja.

Na veću vjerojatnost upuštanja u agresivna ponašanja utječu i loši obiteljski odnosi, izloženost nasilju putem medija i izloženost situacijama koje uzrokuju visoku razinu stresa (Bushman i sur, 2018). Također, stariji učenici češće zlostavljaju mlađe učenike nego svoje vršnjake (UNICEF, 2016).

Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba (2010) s sklopu priručnika Nasilje među djecom navodi neka od upozoravajućih znakova nasilnog ponašanja.

Znakovi u male djece i predškolske djece

- napadi bijesa koji traju dulje od 15 minuta i ne može ih nitko smiriti (roditelji, članovi obitelji...) pa im na kraju „popuste“
- ispadi agresije često bez razloga
- impulzivni su, neustrašivi i energični
- konstantno odbijaju pravila i poslušnost odraslima
- nisu vezani uz roditelje; na nepoznatom mjestu ne traže roditelje i ne odlaze do njih
- često gledaju nasilje na televiziji, uživaju u nasilnim temama ili su zlobni prema vršnjacima

Znakovi u školaraca

- imaju lošiju pažnju i koncentraciju
- često ometaju školske aktivnosti
- imaju loš uspjeh u školi
- često upadaju u tučnjave s drugom djecom
- na razočaranja, kritike i zadirkivanje reagiraju iznimnom ljutnjom, krivnjom i osvetom
- često gledaju nasilne filmove i igraju nasilne igrice
- imaju malo prijatelja te su često neprihvaćeni zbog svojeg ponašanja

- sklapaju prijateljstva s drugom djecom koja su poznata po agresivnosti i neposlušnosti
- konstantno se suprotstavljaju odraslima
- zadirkuju i draže životinje
- osjećaju se frustrirano
- djeluju kao da ne suosjećaju s drugima

Znakovi u adolescenata

- ne poštuju autoritete
- nedostaje im suosjećanja za osjećaje i prava drugih
- probleme rješavaju nasilnim ponašanjem
- postižu loš školski uspjeh i izostaju iz škole bez razloga
- isključuju ih iz škole
- uzimaju alkohol i droge
- sudjeluju u tučnjavama, krađama i uništavanju javnog vlasništva

1.2.4.3.1 Anksiozni nasilnici

Anksiozno nasilništvo često se poklapa i sa pojmovima poput reaktivna agresija, emocionalna agresija, hostilna i impulzivna agresija (Keresteš, 2006). Djeca koja su ujedno i žrtve, ali i počinitelji nasilja u literaturi se često nazivaju reaktivni počinitelji nasilja, provokativne žrtve ili anksiozni nasilnici (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012).

Reaktivna agresija podrazumijeva agresivno ponašanje izazvano određenim situacijskim uvjetima, primjerice prijetnjom ili provokacijom. Obično je popraćena intenzivnim fiziološkim uzbuđenjem i snažnom ljutnjom. Po svojoj naravi većinom je neprijateljsko i interpersonalno (Keresteš, 2006).

Reaktivno vršnjačko nasilje oblik je defanzivnog agresivnog ponašanja. Anksiozni nasilnici zlostavljaju druge kako bi se obranili ili kako bi poboljšali sliku o sebi (Van der Wal, 2004). Osobe koje su ujedno i žrtve i nasilnici češće se upuštaju u fizičko nasilje nego osobe koje su

isključivo nasilnici (Perren i Alsaker, 2005). Često vide sebe kao problematične, manje popularne, nesretnije, anksioznije i manje inteligentne u usporedbi sa svojim vršnjacima (O'Moore i Kirkham, 2001 prema Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012).

Istraživanje Perren i Alsaker (2005) provedeno unutar 18 dječjih vrtića u Švicarskoj, pokazalo je kako su učenici koji su istovremeno i žrtve i nasilnici po svojim karakteristikama sličniji isključivo nasilnicima nego isključivo žrtvama nasilja. Međutim, po pitanju interpersonalnih odnosa, žrtve/nasilnici sličniji su isključivo žrtvama. Pronađene su i zanimljive razlike među spolovima. Djevojčice koje su istovremeno žrtve i nasilnici socijalno su izoliranije od dječaka.

Anksiozni nasilnici često dolaze iz problematičnije obiteljske sredine. Potencijalne žrtve predstavljaju i hiperaktivna djeca i djeca s poremećajima pažnje (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012). Pronađeno je i da su snažnija djeca i djeca s prekomjernom težinom sklonija nasilju, ali i češće doživljavaju nasilje od strane druge djece (Janssen i sur., 2004 prema Strabić i Tokić Milaković, 2016).

1.2.4.4 Karakteristike žrtava nasilja

Oleweus (1997) razlikuje dvije vrste žrtava:

- Pasivne žrtve (anksiozniji i nesigurniji učenici s niskim samopouzdanjem koji na nasilje reagiraju povlačenjem)
- Provokativne žrtve (anksiozni, ali i agresivni učenici koji često svojim ponašanjem izazivaju negativne reakcije vršnjaka).

Djeca krhkiije građe, kao i djeca s prekomjernom težinom, češće su žrtve nasilja u odnosu na ostalu djecu (Strabić i Tokić Milaković, 2016). Pokazalo se da su djeca često izložena verbalnom nasilju i na osnovu izgleda njihovih zubi (Al-Bitar, Al-Omari, Sonbol, Al-Ahmad i Cunninghamd, 2013) ili različitih kožnih oboljenja (Magin, 2013). Jedan od rizika izloženosti nasilju je permisivni stil odgoja kod roditelja (Georgiou, 2008 prema Strabić i Tokić Milaković, 2016). Učenici s boljim akademskim uspjehom češće su žrtve nasilja, ali uslijed izloženosti nasilju kroz određeno vrijeme često dolazi i do pada akademskog uspjeha (Van der Werf, 2014). Neki od rizika mogu biti i niži socioekonomski status, dobri odnosi s učiteljima i pripadnost drugim etničkim skupinama (Buljan i Ćosić, 2004).

1.2.4.5 Posljedice vršnjačkog nasilja

Posljedice vršnjačkog nasilja mogu se manifestirati na različitim područjima razvoja, fizičkom, emocionalnom i psihosocijalnom. Posljedice se većinom dijele na one kratkoročne (za vrijeme i nedugo nakon doživljenog nasilja) i dugoročne (dugotrajnije posljedice, prisutne i u odrasloj dobi) (Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012).

Kratkoročne posljedice izloženosti nasilju (Thompson Hircchy i Wilkinson, 2010; Foltz-Gray, 1996, Ttofi i Farrington, 2008 prema Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012):

- učestali izostanci iz škole,
- otpor prema odlasku u školu,
- lošiji akademski uspjeh,
- izraženiji strah,
- niže samopouzdanje i samopoštovanje,
- osjećaj manje vrijednosti,
- usamljenost,
- povučенost,
- osjećaj napuštenosti,
- pretjerana osjetljivost,
- suicidalne misli,
- različiti psihosomatski simptomi poput glavobolje, bolova u trbuhu, nesanice, noćne more i slično.

Dugoročne posljedice uključuju (Aluede i sur., 2008; Dake i sur., 2003; Kumpulainen, Rasanen i Puura, 2001; Olweus, 1993; Weiner i Miller, 2006 prema Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012):

- osjećaj različitosti u donosu na druge,
- anksioznost,
- depresija,
- nisko samopoštovanje,
- poremećaji prehrane,
- poremećaji pažnje,
- osjećaj bespomoćnosti,

- strah za vlastitu sigurnost,
- naučena bespomoćnost i beznađe,
- ljutnja i ogorčenost usmjerene prema svijetu,
- akademski neuspjeh.

Uz navedene psihološke posljedice, česte su i fizičke poput fizičkih ozljeda (ogrebotine, modrice, porezotine), pokidana odjeća i uništena imovina (Smokowski i Kopasz, 2005). U mnogim slučajevima, zbog narušenog psihoemocionalnog blagostanja, učenici žrtve pribjegavaju i samo-ozljeđivanju (Fisher i sur., 2012).

Žrtve nasilja se ponekad upuštaju i u krađe kako bi ispunile ucjenu od strane nasilnika (Smokowski i Kopasz, 2005). Jedna od čestih dugoročnih posljedica kod žrtve su poteškoće u interpersonalnim odnosima u odrasloj dobi (Hugh-Jones i Smith, 1999).

2 Problemska pitanja

Nasilje među djecom u školskom razdoblju široko je raširen problem koji poprima različite razmjere i oblike. Većina istraživanja koja ispituju problematiku vršnjačkog nasilja provedena su na djeci koja pripadaju općoj populaciji, iako nije rijedak slučaj da su i djeca s teškoćama u razvoju izložena takvom nasilju. Olweus (1997) navodi kako je potreban nesrazmjer snaga između žrtve nasilja i počinitelja kako bismo govorili o nasilju, a činjenica je kako se upravo osobe oštećenog vida zbog prirode svog oštećenja nalaze u podređenom položaju u odnosu na svoje vršnjake. Međutim, ne smijemo ni pretpostaviti kako se i sami učenici ne mogu naći u ulozi nasilnika.

Današnje društvo teži maksimalnoj integraciji djece s teškoćama u razvoju, pa tako i učenika, u redovne uvjete školovanja. Često se kao odrednica uspjeha integracije učenika s teškoćama u razvoju uzima akademski uspjeh. Međutim, ne smijemo zanemariti ni kvalitetu vršnjačkih interakcija (Sacks, Kekelis i Gaylord-Ross, 1992). S obzirom da se većina vršnjačkog nasilja odvija u školskom okruženju, jedna od odrednica kvalitete integracije učenika oštećenog vida u redovno školovanje zasigurno je i prisutnost odnosno odsutnost vršnjačkog nasilja. Cilj ovoga rada jest pregledom znanstvene literature razjasniti fenomen vršnjačkog nasilja u populaciji osoba oštećenog vida, odnosno ispitati pojavnost i razlike u doživljenom i počinjenom nasilju kod osoba oštećenog vida. Posebni naglasak stavljen je na učestalost doživljavanja i počinjenja nasilja kod djece oštećenog vida, kao i na razlike u doživljavanju i počinjenju različitih oblika nasilja s obzirom na spol, dob nastanka oštećenja vida i stupanj oštećenja vida.

3 Osobitosti socio-emocionalnog razvoja djece oštećenog vida

Stupanje u socijalne interakcije utječe na gotovo sva područja dječjeg razvoja. Sharon, Sacks i Rosanne (2000) naglašavaju kako prisutnost oštećenja vida može dovesti do poteškoća u prikupljanju informacija vezanih uz socijalnu okolinu, interpretiranju konteksta socijalnih aktivnosti i razumijevanju različitih socijalnih koncepata. Zbog svog oštećenja, djeca oštećenog vida imaju smanjenu mogućnost modeliranja socijalno prihvatljivih ponašanja (Ratcliff, Lieberman, Miller i Pace, 2017).

Učenici s dobro razvijenim socijalnim vještinama bolje su prihvaćeni od strane svoje socijalne okoline. Uz to, imaju manji rizik za razvijanje emocionalnih problema (Runjić, Bilić Prčić i Alimović, 2015).

Iako mnoga istraživanja idu u prilog tome da djevojčice oštećenog vida imaju bolje razvijene socijalne vještine, istraživanje Bilić Prčić, Runjić i Žolgar Jerković (2015) provedeno na roditeljima djece oštećenog vida pokazalo je kako su dječaci imali bolje razvijene socijalne vještine. Međutim, moramo uzeti u obzir kako se ti rezultati temelje na subjektivnim procjenama roditelja.

Nerazvijenost socijalnih vještina može biti jedan od uzroka pojave bihevioralnih i emocionalnih problema kod djece oštećenog vida. Takva nepoželjna ponašanja posebice su izražena u socijalno izazovnim situacijama (Langeveld, Gundersen i Svartdal, 2012). Istraživanje Runjić, Bilić Prčić i Alimović (2015) potvrdilo je kako djeca s oštećenjem vida koja imaju dobro razvijene socijalne vještine ispoljavaju manje bihevioralnih problema. Najčešći bihevioralni problemi kod djece s loše razvijenim socijalnim vještinama su agresivnost, fizički konflikti, loša socijalna prilagodba, destruktivnost, odbijanje od strane vršnjaka, razna kompulzivna ponašanja, ali i socijalno povlačenje, depresivni i anksiozni simptomi. Kod djece oštećenog vida najčešće se javljaju agresivnost i socijalno povlačenje (Runjić, Bilić Prčić i Alimović, 2015).

Osobe oštećenog vida često nemaju socijalne vještine potrebne za uspješno iniciranje socijalnih kontakata, a ujedno nisu ni svjesni zašto su im te vještine uopće potrebne pa nerijetko zanemaruju njihovu važnost (Scott, 1969 prema Van Hasselt, 1983). Također, nemaju jednake prilike za uvježbavanje socijalnih vještina, a uz to, rijetko dobivaju povratne

informacije o svom ponašanju od strane odraslih iz njihove okoline (Runjić, Bilić Prčić i Alimović, 2015).

Učenici oštećenog vida ne pokazuju jednaku spremnost na iniciranje socijalnih interakcija kao njihovi vršnjaci tipičnog razvoja (Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

Način na koji učenici oštećenog vida koriste svoj ostatak vida u percipiranju svoje socijalne okoline i stupanju u interakcije s drugima direktno je povezan s odabirom socijalno prihvatljivih ponašanja u različitim situacijama. Također, način na koji njihova okolina reagira na njih i stupa u interakciju s njima važan je za razvoj pozitivne slike o sebi, osjećaja autonomije i neovisnosti te socijalne kompetencije (Sharon, Sacks i Rosanne, 2000). Ukoliko je dijete oštećenog vida izloženo nepovoljnim iskustvima s vršnjacima, imat će negativnije samopoimanje (Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013) što može dovesti do raznih emocionalnih i bihevioralnih problema.

Zbog prirode svog oštećenja, djeca oštećenog vida iskazuju određene osobitosti u komunikaciji koje mogu dovesti do različitih nesporazuma ili nerazumijevanja od strane drugih (Sacks, Kekelis i Gaylord-Ross, 1992). Kao što je već navedeno, način stupanja u socijalne interakcije koji ne odgovara općeprihvaćenim normama, uz razne nesporazume, može dovesti i do razvoja emotivnih i bihevioralnih smetnji (Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

3.1 Uspostavljanje kontakta očima

Uspostavljanje kontakta očima smatra se jednim od najvažnijih čimbenika prilikom uspostavljanja komunikacijske veze sa sugovornikom (Farroni, Csibra, Simion i Johnson, 2002). Uspostavljanje kontakta očima s drugom osobom uzrokuje istovremenu i/ili neposrednu kognitivnu obradu. Kontakt očima temelj je komunikacije i interakcije. Prema mnogim istraživanjima u području psihologije, on potiče kogniciju i pažnju (Senju i Johnson, 2009).

Jedan od tipičnih primjera komunikacijskih osobitosti osoba oštećenog vida upravo je neuspostavljanje kontakta očima koji, kod osoba iz njihova okruženja, može dovesti do smanjenog broja pokušaja stupanja u interakciju, pa čak kada se radi i o stručnjacima koji rade s osobama oštećenog vida (Fraiberg, 1977 prema Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

3.2 Praćenje neverbalne komunikacije

Neverbalna komunikacija ima različite funkcije prilikom interakcije: izražavanje emocija, izražavanje svoga i razumijevanje tuđeg stava o određenoj temi, učvršćivanje načina na koji predstavljamo sebe, podupiranje, zamjena ili izmjena verbalne komunikacije odnosno onoga što je rečeno (Zani, Selleri, David, 1994 prema Zrilić, 2010). Neverbalni znakovi poput izraza lica, položaja tijela, stila odijevanja i frizura, boje glasa, udaljenosti od sugovornika i drugi govore nam mnogo o trenutnom raspoloženju, očekivanjima i osjećajima komunikacijskih partnera (Vučinić, Jablan, Stanimirović i Drinčić, 2016). Iako su osobama oštećenog vida donekle dostupni auditivni i taktilni neverbalni signali, vrlo često nisu svjesni onih vizualnih ili dolazi do njihovog krivog tumačenja.

Vid igra važnu ulogu u uspostavljanju i održavanju socijalnog kontakta između osobe i njene okoline. On pruža velik broj informacija o karakteristikama i emocionalnom stanju sugovornika što se najvećim dijelom manifestira putem neverbalne komunikacije primjerice, kontakt očima, održavanje tog kontakta, širina zjenica, mimika lica, postura tijela, različiti pokreti tijelom, geste i slično (Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

Djeca i adolescenti kroz socijalizaciju uče iskazivati određene suptilne neverbalne znakove kojima skreću pažnju drugih na sebe ili primjećuju te signale kako bi prepoznali simpatije od strane druge osobe (Vučinić, Jablan, Stanimirović i Drinčić, 2016). Slabovidne osobe zbog svog oštećenja (smanjena oštrina vida, neefikasna upotreba ostatka vida, fluktuirajuća pažnja i sl.) često imaju poteškoće u ispravnom tumačenju neverbalnih znakova u komunikaciji. S druge strane, slijepo osobe mogu biti u potpunosti nesvjesne poruka koje im sugovornik nastoji poslati kroz neverbalnu komunikaciju, primjerice kimanje glavom, kolutanje očima, mrštenje, namigivanje, skretanje pogleda u stranu, zurenje i slično (Wolffe, 2000 prema Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

3.3 Manjak facijalnih ekspresija i ostalih neverbalnih znakova

S obzirom da velikom broju osoba oštećenog vida nisu dostupni vizualni neverbalni znakovi, tako ih i sami često neprimjereno koriste. Nerijetko se događa da se djeca s oštećenjem vida smiju kada su uplašena. Zbog svog oštećenja, prisiljena su oslanjati se na intenzitet i kvalitetu glasa kod sugovornika u ostvarivanju i održavanju interakcije (Vučinić, Jablan, Stanimirović i Drinčić, 2016).

Istraživanja u ovom području nisu pokazala značajne razlike u spontanom iskazivanju bazičnih emocija putem facijalnih ekspresija između osoba oštećenog vida i tipične populacije, ali pronađene su velike razlike u voljnom iskazivanju složenijih emocija (Valente, Theurel i Gentaz, 2017). Između ostalog, pokazalo se kako je socijalnoj okolini teže identificirati emocije na temelju facijalnih ekspresija kod osoba oštećenog vida (Webb, 1977 prema Valente, Theurel i Gentaz, 2017).

Iako postoje određene sličnosti u području spontanih emocionalnih facijalnih ekspresija između osoba oštećenog vida i videćih osoba, većina istraživanja ipak ide u prilog tvrdnji da osobe oštećenog vida imaju znatno oskudniju facijalnu ekspresiju. Često se ovaj nedostatak facijalnih ekspresija tumači kao nedostatak interesa ili indiferentnost (Valente, Theurel i Gentaz, 2017).

3.4 Prisutnost blindizama

Djeca s oštećenjem vida ponekad mogu ispoljavati određena stereotipna ponašanja koja okolina smatra socijalno neprihvatljivima. Najčešća stereotipna ponašanja, odnosno blindizmi, su samo-stimulirajuća ponašanja poput pritiskanja očnih jabučica, trljanja očiju, buljenja u izvore svjetlosti i slični (Jan i sur., 1983, Fazzi i sur., 1999, Bekson i Tupa, 2000, Molloy i sur., 2011 prema Molinaro i sur., 2020). Nerijetki oblici blindizma su i motorne stereotipije poput ljuljanja glavom ili tijelom, cuclanja prstiju, skakanja, ponavljajućih pokreta rukama odnosno prstima i drugi (Eichel, 1979, Jan i sur., Troster i sur., 1991, Jan i sur., 1993, McHugh i Lieberman, 2003, Molloy i sur., 2011 prema Molinaro i sur., 2020). Neka istraživanja su pokazala da je ljuljanje tijelom češće kod djece s prematurnom retinopatijom, centralnim vidnim oštećenjem i drugim težim oštećenjima vida (Jan i sur., 1977, Troster i sur., 1991, Jan i sur., 1994 prema Molinaro i sur., 2020). Ovakva ponašanja mogu dodatno pojačati utjecaj stigme oštećenja vida i izolirati ih od njihove socijalne okoline.

3.5 Prezaštićivanje

Roditelji djece oštećenog vida često imaju tendenciju prezaštićivanja svoga djeteta radi brige za sigurnošću ili želje da nadomjesti njegovo oštećenje. Posljedice toga su ograničene mogućnosti za učenje i doživljavanje različitih bitnih iskustva kod djeteta, kao i nedostatan

razvoj vještina koje su potrebne za uspjeh u životu. Jedno od bitnih područja na koji prezaštićivanje ima snažan utjecaj jest razvoj socijalnih vještina i uspostavljanje socijalnih veza s vršnjacima (Munro, Garza, Hayes i Watt, 2016). Roditelji često stavljaju akademsku uspješnost ispred socijalne povezanosti njihova djeteta s oštećenjem vida (Bilić Prčić, Runjić i Žolgar Jerković, 2015). Prezaštićivanje od strane roditelja, nastavnika i stručnjaka koji rade s učenicima može dodatno ojačati izoliranost učenika oštećenog vida (Poljan, 2007 prema Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

Istraživanja su pokazala kako skrbnici, nastavnici i stručnjaci koji rade s učenicima oštećenog vida često prihvaćaju neprimjerenu komunikaciju djece oštećenog vida i ne potiču ih na mijenjanje socijalno neprihvatljivih ponašanja (Andersen i Kekelis, 1986 prema Sacks, Kekelis i Gaylord-Ross, 1992). Česta posljedica prezaštićivanja djece oštećenog vida je naučena bespomoćnost. Osobe oštećenog vida naučene su na to da ulažu manje truda i da im drugi pomažu što negativno utječe na njihovu samostalnost i snižava njihova očekivanja (Munro, Garza, Hayes i Watt, 2016).

3.6 Naučena bespomoćnost

Socijalna okolina učenika oštećenog vida nerijetko ima snižena socijalna očekivanja smatrajući da su učenici oštećenog vida ovisni o drugima u svakodnevnom funkcioniranju (Sacks, 1992 prema Runjić, Bilić Prčić i Alimović, 2015). Snižena očekivanja od učenika utječu i na njegovo samopoimanje sebe kao osobe koja ovisi o drugima. Roditelji, učitelji i stručnjaci koji rade s osobama oštećenog vida često jačaju pojavu naučene bespomoćnosti kod učenika pružajući im podršku i pomoć u situacijama u kojima bi učenici mogli funkcionirati sasvim neovisno. Naučena bespomoćnost rezultira manjkom inicijative kod djece oštećenog vida (Marks i Deaf-Blind, 2020).

Djeca oštećenog vida, kao i njihovi vršnjaci, često gledaju na prijatelje osoba oštećenog vida kao na osobe koje su tu da im pomažu. Same osobe oštećenog vida percipiraju sebe kao oni kojima je potrebna pomoć. Često samo očekuju pomoć i podršku od drugih, umjesto da ju zatraže sami. Također, učenici oštećenog vida nerijetko smatraju da imaju izuzeće od nekih pravila koja postavljaju učitelji i vršnjaci u školi (McCuspie, 1992 prema Sharon, Sacks i Rosanne, 2000) što ih dodatno izolira od njihovih vršnjaka. Zbog vlastite percepcije sebe kao osoba koje ovise o drugima, osobe oštećenog vida rjeđe se upuštaju u socijalne interakcije sa svojim vršnjacima (Pinquart i Pfeiffer, 2011 prema Munro, Garza, Hayes i Watt, 2016).

4 Vršnjačko nasilje i djeca oštećenog vida

Jedan od glavnih argumenata koji idu u prilog inkluziji djece s teškoćama u razvoju su socijalne dobrobiti i prilika za razvoj pozitivnih stavova prema djeci koja imaju drugačije edukacijske potrebe. Stav djece tipičnog razvoja bitno utječe na njihovo ponašanje i igra važnu ulogu u uspjehu socijalne integracije. Samo postavljanje djece u redovne škole ne garantira promjenu stavova njihove okoline. Često ti stavovi ostaju isti ili postaju čak i negativniji (Nikolarai i De Reybekiel, 2001).

Vršnjačko nasilje ili nasilje među djecom česta je pojava. Djeca mogu iskusiti ovakvo nasilje u školi i izvan škole (Sesar, 2019). Vršnjačko se nasilje ipak najčešće odvija u školskom okruženju pa je i najveći broj istraživanja koja se bave ovom problematikom provedeno upravo u sklopu škola (Runjić, Bilić Prcić i Jurić, 2011).

Veća ranjivost djece s teškoćama u razvoju temelji se na njihovoj većoj ovisnosti o drugima, stavu da moraju zadovoljiti tuđim zahtjevima, naučenoj bespomoćnosti i pasivnosti, prihvaćanju agresivnog i nasilnog ponašanja kao uobičajenog, lošoj slici o sebi, socijalnoj izolaciji, nedovoljnoj informiranosti o nasilju, nerazumijevanju određenih potencijalno štetnih socijalnih situacija, umanjivanju odgovornosti počinitelja nasilja, vlastitom neprilagođenom ponašanju i sl. (Šesto, Buljevac i Leutar, 2015). Uz to, česte su mete stigmatizacije i diskriminacije, tradicionalnih negativnih vjerovanja, nemarnosti opće populacije, manjka potpore od strane društva, a velik faktor čine i komunikacijske poteškoće (Gür i Albayrak, 2017). Jedna meta analiza prevalencije i rizika za nasilje u populaciji djece s teškoćama pokazala je kako su djeca s teškoćama u razvoju tri do četiri puta izloženija nasilju u odnosu na tipičnu djecu (Jones i sur., 2012).

Iako su nalazi mnogih svjetskih istraživanja pokazali kako su osobe s invaliditetom, djeca s teškoćama u razvoju i osobe oštećenog vida u većem riziku viktimizacije, nalazi istraživanja koje su proveli Runjić, Bilić Prcić i Jurić (2011) pokazali su kako djeca oštećenog vida nisu u većem riziku doživljavanja vršnjačkog nasilja nego njihovi vršnjaci iako je ono bilo prisutno kod ispitanika.

Kao što je prethodno navedeno, kako bismo određeno negativno socijalno ponašanje mogli nazvati vršnjačkim nasiljem, ono mora imati tri glavne karakteristike: namjerno nanošenje štete nekoj osobi, opetovanost takvog ponašanja i očigledan nesrazmjer moći između osobe koja ispoljava takvo ponašanje i one prema kojoj je to ponašanje usmjereno (Olweus, 1997).

Upravo ova zadnja karakteristika vršnjačkog nasilja čini osobe s invaliditetom i djecu s teškoćama u razvoju, pa tako i djecu oštećenog vida skupinom koja je u većem riziku za doživljavanje takvog ponašanja (Rigby, 2002 prema Sesar, 2011).

4.1 Doživljavanje vršnjačkog nasilja

Imati oštećenje vida smatra se fizičkom slabošću te samim time izlaže osobu većem riziku viktimizacije (Horwood, Waylen, Herrick, Williams i Wolke, 2005). Učenici oštećenog vida koji se nalaze u sustavu inkluzivnog obrazovanja, često su usamljeni i izolirani od svojih vršnjaka i imaju manje prijatelja što dovodi do manjka prilika za razvoj socijalne kompetencije (George & Duquette, 2006; Kef, 2002; Shapiro et al., 2005 prema Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013). Nerijetko opisuju škole kao neprijateljska, usamljena mjesta ili mjesta u kojima su izložena podrugivanju ili ignoriranju od strane vršnjaka (Nikolarazi i De Reybekiel, 2001). Često ne dobivaju primjerene povratne informacije od svojih vršnjaka, dijelom zbog utjecaja odraslih koji imaju tendenciju prezaštićivanja djeteta, a dijelom zbog mišljenja da su oni inferiorniji u odnosu na drugu djecu (Roe, 2008).

Kada se pitalo učenike oštećenog vida što bi po njima bila idealna škola, naveli su kako bi voljeli imati vršnjake koji su prema njima dragi i koji pripadaju različitim društvenim skupinama, koji imaju jednake interese kao oni i koji ih ne „zezaju“ ili im se rugaju. Također, spomenuli su i kako bi voljeli imati veće hodnike što je razumljivo s obzirom da se većina vršnjačkog nasilja odvija upravo tamo (Dunn, 2004 prema Roe, 2008).

Nikolarazi i De Reybekiel (2001) proveli su komparativno istraživanje na 463 učenika u dobi od 10 do 15 godina na području Ujedinjenog Kraljevstva i Grčke. Cilj istraživanja bio je ispitati stavove vršnjaka prema gluhim učenicima, učenicima koji koriste invalidska kolica i učenicima oštećenog vida. Nalazi istraživanja pokazali su kako učenice imaju pozitivnije stavove prema svim trima skupinama u odnosu na učenike. Također, pronađeno je da, iako su na površinskoj razini stavovi pozitivni, izostaje spremnost i želja za stupanje u interakciju s ovim učenicima. Istraživači ovo objašnjavaju dozom nesigurnosti kojeg vršnjaci osjećaju vezano uz sklapanje prijateljstava s djecom s teškoćama u razvoju, ali i mogućim negativnijim stavovima koje se ispitanici srame iskazati. S obzirom da su stavovi znatno povezani s ponašanjem, ovakvi nalazi ne idu u prilog potpunoj uključenosti učenika s oštećenjem vida u socijalnu sredinu.

Istraživanja koja su se bavila integracijom učenika oštećenog vida pronašla su probleme i u učestalosti i u prirodi njihovih socijalnih interakcija s vršnjacima (Bishop, 1986; Hoben i Lindstrom, 1980 prema Sacks i Wolffe, 2006).

Bear, Mantz, Glutting, Yang i Boyer (2015) proveli su istraživanje na 13 021 roditelja ili skrbnika djece tipičnog razvoja i djece s teškoćama u razvoju sa svrhom ispitivanja vršnjačkog nasilja kod djece s teškoćama u razvoju i usporedbe učestalosti tog nasilja s djecom tipičnog razvoja. Prema navodima roditelja, djeca s emocionalnim teškoćama u najvećem su riziku doživljavanja vršnjačkog nasilja među djecom s teškoćama u razvoju. Međutim, kod roditelja djece oštećenog vida zabilježena je najveća prevalencija verbalnog vršnjačkog nasilja (90,9% roditelja navelo je da njihovo dijete ponekad ili češće doživljava barem jedan oblik ovog nasilja), kao i najviša prevalencija fizičkog nasilja (50%).

Albayrak i Gur (2014) u svom istraživanju provedenom na 21 učeniku oštećenog vida viših razreda osnovne škole pronašli su kako su najčešći oblici fizičkog nasilja kod djece oštećenog vida iskustvo udaranja i udaranje drugih, a verbalnog u obliku podrugivanja, davanja pogrđnih imena i vrijeđanja. Isti autori proveli su i istraživanje na 84 učenika s oštećenjem vida šestih, sedmih i osmih razreda osnovne škole s ciljem otkrivanja učestalosti izloženosti nasilju u različitim okruženjima. 75% ispitanika bilo je izloženo nasilju tokom prošle godine, 65,5% je iskusilo nasilje u prijašnjim godinama, a 77,4% je izjavilo kako su iskusili nasilje više puta i nedavno i u prošlosti. Nalazi su pokazali kako su ispitanici upravo u školi doživljavali najviše nasilja. Također, učenici su doživljavali više nasilja od učenica, kao i učenici s kongenitalnim oštećenjima u usporedbi s onima koji su kasnije stekli oštećenje vida (Gür i Albayrak, 2017).

Horwood, Waylen, Herrick, Williams i Wolke (2005) proveli su istraživanje na 8,5 godišnjim učenicima sa strabizmom, koji nose naočale i koji nose ili su nosili okluzije. Ispitanici s pridruženim teškoćama nisu sudjelovali u istraživanju. Cilj istraživanja bio je ispitati utječe li nošenje naočala, strabizam ili nošenja okluzije na učestalost viktimizacije djece i postoje li razlike s obzirom na spol. Rezultati su pokazali kako su otprilike jedna četvrtina do jedna trećina ispitanika bili izloženi otvorenom vršnjačkom nasilju (krađa stvari, prijetnje ili ucjene, udaranje ili prebijanje, nazivanje pogrđnim imenima i dr.), dok je relativno velik broj ispitanika, njih 716, bio izložen i otvorenom i relacijskom obliku vršnjačkog nasilja (izbjegavanje za vrijeme igre, prisiljavanje na određene radnje, prekidanje prijateljstava, širenje laži ili glasinu o učeniku, namjerno uzrujavanje osobe svojim postupcima i sl.).

Pokazalo se da navedene vizualne poteškoće povećavaju šanse za otvorenu viktimizaciju i do 35%. Nisu pronađene statistički značajne razlike u viktimizaciji s obzirom na spol. Također, pokazalo se da djeca s vizualnim teškoćama nisu značajno izloženija relacijskom nasilju u odnosu na svoje vršnjake. Pronađeno je i kako djeca s blažim oblicima strabizma nisu u većem riziku za doživljavanje vršnjačkog nasilja, za razliku od djece koja imaju teže oblike strabizma i djece koja nose naočale ili nose/su nosila okluzije. Ovakvi nalazi upućuju na to kako vidljiva oštećenja vida dovode do većeg rizika za doživljavanje vršnjačkog nasilja.

Švedsko istraživanje provedeno na trima skupinama ispitanika s različitim oštećenjima (oštećenje vida, sluha i fizički invaliditet) pokazalo je kako su žene s senzornim oštećenjima izloženije nasilju nego muškarci. Također, pronađeno je kako se prevalencija i oblici nasilja mijenjaju s dobi na način da učestalost izloženosti nasilju lagano opada s dobi. Važno je naglasiti kako se ovo istraživanje bavilo samo s relativno nedavno doživljenim nasiljem i uključivalo je različite dobne skupine (Olofsson, Lindqvist i Danielsson, 2015).

Istraživanje provedeno u Hrvatskoj na 51 učeniku oštećenog vida pokazalo je kako su djevojčice u većoj mjeri bile izložene nasilju nego dječaci. Razlike su pronađene i u vrsti doživljenog nasilja, pa su tako djevojčice izloženije emocionalnom i seksualnom nasilju, a dječaci ekonomskom (Runjić, Bilić Prcić i Reif, 2011).

S druge strane, prvo istraživanje Ratcliff, Lieberman, Miller i Pace (2017) provedeno na 51 ispitaniku starijem od 18 godina pokazalo je kako su muški ispitanici iskusili teže oblike nasilja kroz život u odnosu na ispitanice. Također, više od jedne trećine ispitanika koji su doživjeli nasilje izjavilo je kako ima simptome „PTG-a“ (eng. The Posttraumatic Growth), odnosno da su uspjeli nadići takva iskustva te da su im ona pomogla u jačanju svoji snaga i osobnom rastu. Drugu studiju proveli su na 31 djetetu oštećenog vida u dobi od 8 do 18 godina. Znatno manji broj ispitanika (N=16) doživjelo je nasilje u odnosu na prvu studiju, ali ovaj put nisu pronađene razlike u ozbiljnosti tog nasilja s obzirom na spol. Generalno, i u prvoj i u drugoj studiji nije zabilježena visoka učestalost težih oblika nasilja. Autori ovo objašnjavaju mogućim minimiziranjem nasilja od strane žrtava zbog stava da se oni moraju naučiti nositi s time, kao i neprepoznavanjem određenih oblika ponašanja kao nasiljem.

Istraživanje provedeno u Norveškoj na uzorku ispitanika oštećenog vida stratificiranom po dobi pokazalo je kako su četiri od deset norvežana doživjeli neki oblik nasilja, dok je više od 60% ispitanika navelo kako je doživljeno iskustvo nasilja bilo povezano s njihovim oštećenjem vida. Mlađa dob, rani nastanak oštećenja vida i pridružene teškoće bile su

povezane s većim rizikom doživljavanja nasilja. Nije pronađena povezanost nasilja sa spolom, pripadnošću etničkim skupinama i stabilnošću oštećenja vida (Brunes, Nielsen i Heir, 2018).

Što se tiče utjecaja stupnja oštećenja vida na učestalost doživljenog nasilja istraživanje provedeno među njemačkim učenicima koji su potpuno slijepi (N=31), slabovidni (N=67) i videći (N=98) pokazalo je kako su slabovidni učenici u većoj mjeri izloženi vršnjačkom nasilju nego slijepi ili videći vršnjaci (Pinquart i Pfeiffer, 2011).

4.2 Počinjenje vršnjačkog nasilja

Iako se većina prethodno navedenih istraživanja bavila doživljavanjem nasilja i viktimizacijom osoba oštećenog vida, malo je istraživanja u svijetu ispitivalo počinjenje nasilja od strane osoba oštećenog vida. Istraživanje koje su proveli Danes-Staples, Lieberman, Ratcliff i Rounds (2013) provedeno na 49 ispitanika oštećenog vida (30 sportaša i 19 ne-sportaša) pruža zanimljiv uvid u pojavnost vršnjačkog nasilja. Pronađeno je kako samo 8 od 49 ispitanika nije doživjelo vršnjačko nasilje. Vršnjačko nasilje se najčešće odvijalo unutar školskog okruženja (najčešće spomenuti: hodnici, školsko igralište i školski autobus), a najčešći oblik nasilja bilo je verbalno nasilje. Očekivano, osobe oštećenog vida koje nisu sportaši češće su doživljavali nasilje u usporedbi sa sportašima. Međutim, sportaši s oštećenjem vida puno češće su se upuštali u osvetnička ponašanja te postajali istovremeno i nasilnici i žrtve, za razliku od ne-sportaša koju su velikom većinom bili isključivo žrtve (njih 14 od 18). Većina sportaša smatra kako im je upravo bavljenje sportom omogućilo razvijanje bolje slike o sebi i bolju uključenost u socijalnu okolinu. Hobiji ne-sportaša većinom su uključivali solitarne aktivnosti poput čitanja, pletenja ili provođenja vremena za računalom. Isto tako, ne-sportaši su pripisivali doživljeno nasilje eksternaliziranim čimbenicima poput okrutnost socijalne okoline, dok su sportaši navodili više internaliziranih uzroka primjerice samo-okrivljavanje. Ovo istraživanje dalo je uvid u to kako socijalni status bitno utječe na fenomen doživljavanja, ali i počinjenja vršnjačkog nasilja, u ovom slučaju reaktivnog oblika vršnjačkog nasilja.

S druge strane, istraživanje koje se bavilo istraživanjem fizičkog self-koncepta kod šestoro učenika oštećenog vida koji se bave tjelesnom aktivnošću, pronašlo je kako su i učenici koji su se bavili sportom doživjeli verbalno vršnjačko nasilje. Jedna ispitanica izjavila je kako je

to verbalno nasilje bilo dosta prisutno na treninzima, međutim, kod ostalih ispitanika, nasilje je bilo prisutnije za vrijeme školskog odmora (de Schipper, Lieberman i Moody, 2017).

Već spomenuto njemačko istraživanje koje su proveli Pinguart i Pfeiffer 2011. godine pokazalo je kako učenici oštećenog vida nisu u većoj mjeri počinitelji nasilja u odnosu na videće vršnjake. Međutim, kada su ispitivane razlike u počinjenju vršnjačkog nasilja između slabovidnih i slijepih učenika, pokazalo se da su slabovidni učenici ipak skloniji počinjenju vršnjačkog nasilja nego slijepi učenici.

Hrvatsko istraživanje provedeno na 51 učeniku oštećenog vida u rasponu od petog do osmog razreda osnovne škole, pokazalo je kako se i učenici oštećenog vida upuštaju u nasilnička ponašanja iako je učestalost takvog ponašanja znatno manja nego kod njihovih vršnjaka (Runjić, Bilić Prcić i Jurić, 2011). Također, pokazalo se i kako su dječaci s oštećenjem vida skloniji počinjenju nasilja u usporedbi s djevojčicama. Dječaci u istraživanju češće su pribjegavali fizičkom i verbalnom nasilju, dok su se djevojčice češće upuštale u seksualni oblik vršnjačkog nasilja (Runjić, Bilić Prcić i Reif, 2011).

5 Zaključak

Vršnjačko nasilje, ili popularnije nazvano bullying, gorući je problem rasprostranjen po cijelome svijetu. Vršnjačkom nasilju posebno su izložena djeca koja su „drugačija od drugih“, bilo svojim izgledom, ponašanjem, podrijetlom, akademskom uspješnošću, prisutnim teškoćama ili drugim karakteristikama. Iskustvo vršnjačkog nasilja ostavlja brojne kratkoročne, ali i dugoročne posljedice na dijete.

Oštećenje vida utječe na cjelokupan razvoj djece. Određene osobitosti socio-emocionalnog razvoja djece s oštećenjem vida, primjerice manjak facijalne ekspresije, prisutnost blindizama, naučena bespomoćnost i drugi, negativno utječu na razvoj njihove socijalne kompetencije što ih stavlja pod veći rizik od nasilja.

Iako u svijetu postoje mnoga istraživanja pojavnosti vršnjačkog nasilja u tipičnoj populaciji, istraživanja provedena na djeci s teškoćama u razvoju i djeci s oštećenjem vida znatno su manje zastupljena. Većina autora u svijetu koja su se bavila ovom problematikom navodi kako su djeca s teškoćama i djeca s oštećenjem vida u većoj mjeri izložena nasilju u odnosu na njihove vršnjake tipičnog razvoja. Međutim, istraživanje provedeno u Hrvatskoj nije pokazalo češće doživljavanje vršnjačkog nasilja u ovoj populaciji.

Što se tiče razlika s obzirom na spol učenika, dob nastanka oštećenja i stupnja oštećenja vida, nalazi istraživanja nisu suglasni. Ispitivanje spolnih razlika u doživljavanju nasilja u ovoj populaciji nije pokazalo jednoznačne rezultate. S obzirom da se radi o maloj populaciji djece, teško je procijeniti jesu li djevojčice ili dječaci češće žrtve. Što se tiče razlika s obzirom na stupanj oštećenja, većina istraživanja ide u prilog tezi da su slabovidna djeca izloženija nasilju. Ovo ne iznenađuje s obzirom da, zbog prirode svog oštećenja, slabovidna djeca funkcioniraju na sebi svojstven način što je drugima teško za razumjeti, a uz to imaju i određene poteškoće u identifikaciji. Često nastoje prikriti svoje oštećenje i susreću se s velikom količinom frustracije kada ne uspijevaju u svemu „dostići“ svoje vršnjake. Ova frustracija nerijetko kod njih izaziva određene probleme u ponašanju i uklapanju u svoju socijalnu okolinu.

Brunes i sur., (2018) pronašli su kako je veći stupanj rizika povezan i s mlađom dobi, ranijim nastankom oštećenja i pridruženim teškoćama. Ovaj nalaz ne iznenađuje s obzirom da s porastom dobi, raste i tolerancija učenika. Također, rani nastanak oštećenja i pridružene

teškoće upućuju nas na veće poteškoće u cjelokupnom socijalnom funkcioniranju pojedinaca što ih zasigurno čini socijalno izoliranim i ranjivim.

Većina istraživanja ide u prilog tome da su djeca oštećenog vida rijetko izložena fizičkom nasilju. Većinom se radi o indirektnom obliku nasilja koji često ostaje neprepoznat od strane odraslih, a ostavlja velike posljedice na žrtvu.

Što se tiče počinjenja nasilja od strane djece oštećenog vida, jako mali broj istraživanja se bavio ovom tematikom. Nekolicina istraživanja ipak je došlo do zaključka kako su stope počinjenja nasilja u ovoj populaciji niže od one u tipičnoj populaciji i kako su djeca oštećenog vida ipak češće žrtve nego počinitelji nasilja.

Očekivano, u počinjenje nasilja češće se upuštaju slabovidna nego slijepa djeca. Nedostatak vidnih informacija kod slijepih, usporava razvoj njihove socijalne kompetencije i otežava im razrješavanje konflikata. Uz to, jedna od njihovih čestih karakteristika je i naučena pasivnost zbog koje rjeđe iniciraju bilo kakve socijalne interakcije, a pogotovo one nasilne prirode.

S obzirom na mali broj istraživanja ove tematike i relativno male uzorke istraživanja, jako je teško donijeti konačne zaključke vezano uz povezanost počinjenja i doživljavanja vršnjačkog nasilja i odrednica poput spola, doba nastanka i stupnja oštećenja vida. Većina istraživanja ipak se slaže da su učenici oštećenog vida izloženiji nasilju nego njihovi vršnjaci. Pregled istraživanja na ovu temu, bez obzira radi li se o manjoj, jednakoj ili češćoj učestalosti vršnjačkog nasilja u ovoj populaciji, upućuje nas na to kako je u svakom slučaju potrebno osvijestiti ovu tematiku među stručnjacima i roditeljima djece oštećenog vida. Posebice iz razloga što oni manje očigledni oblici nasilja ostaju neprepoznati. Uz to, vršnjačko nasilje ostavlja mnoge teške posljedice i na žrtvu, ali i na samog počinitelja nasilja. Jedan od načina prevencije nasilja svakako jest jačanje socijalne kompetencije i tolerancije, ne samo učenika oštećenog vida, već cjelokupne populacije djece, njihovih roditelja i učitelja.

6 Literatura

1. Albayrak, S., Gur, K. (2014). The perception of violence and the experiences of students at a secondary school for the visually impaired. *International Journal of Basic and Clinical Studies*, 3, 56-66.
2. Al-Bitar, Z. B., Al-Omari, I. K., Sonbol, H. N., Al-Ahmad, H. T., Cunningham, S. J. (2013). Bullying among Jordanian schoolchildren, its effects on school performance, and the contribution of general physical and dentofacial features. *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics*, 144(6).
3. Allen, J. J., Anderson, C. A. (2017). Aggression and violence: Definitions and distinctions. *The Wiley handbook of violence and aggression*, 1-14.
4. Bakić, D. (1999). Neke psiho-socio-demografske osobine i agresivno ponašanje odgajnika u Zavodu za preodgoj Turopolje. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 35(1), 37-50.
5. Barišić, J. (2013). Socijalna podrška osobama s oštećenjem vida. *Socijalna politika i socijalni rad*, 1(1.), 38-70.
6. Baron, R. A., Richardson, D. R. (2004). Human aggression. *Springer Science & Business Media*.
7. Bear, G. G., Mantz, L. S., Glutting, J. J., Yang, C., Boyer, D. E. (2015). Differences in Bullying Victimization Between Students With and Without Disabilities. *School Psychology Review*, 44(1), 98-116.
8. Benjak, T. i sur. (2019). Izvješće o osobama s invaliditetom u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
9. Bilić Prcić, A., Runjić, T., Žolgar Jerković, I. (2015). Razlike u socijalnim vještinama između učenika i učenica oštećena vida prema procjeni njihovih roditelja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51(2), 77-86.
10. Bilić, V., Buljan Flander, G., Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
11. Brunen, A., Nielsen, M. B., Heir, T. (2018). Bullying among people with visual impairment: prevalence, associated factors and relationship to self-efficacy and life satisfaction. *World journal of psychiatry*, 8(1), 43.
12. Buljan, G., Čosić, I. (2004). Nasilje među djecom. *Medix: specijalizirani medicinski dvomjesečnik*, 10(52), 90-92.

13. Bushman, B. J., Coyne, S. M., Anderson, C. A., Björkqvist, K., Boxer, P., Dodge, K. A., Lansford, J. E. (2018). Risk factors for youth violence: youth violence commission, *International Society for Research on Aggression (ISRA)*.
14. Bushman, B. J., Huesmann, L. R. (2010). Aggression. U S. T. Fiske, D. T. Gilbert, G. Lindzey (ur.), *Handbook of social psychology* (str. 833–863). John Wiley & Sons, Inc.
15. Danes-Staples, E., Lieberman, L. J., Ratcliff, J., Rounds, K. (2013). Bullying experiences of individuals with visual impairment: The mitigating role of sport participation. *Journal of Sport Behavior*.
16. de Schipper, T., Lieberman, L. J., Moody, B. (2017). “Kids like me, we go lightly on the head”: Experiences of children with a visual impairment on the physical self-concept. *British Journal of Visual Impairment*, 35(1), 55-68.
17. Farroni, T., Csibra, G., Simion, F., Johnson, M. H. (2002). Eye contact detection in humans from birth. *PNAS*, 99(14).
18. Fisher, H. L., Moffitt, T. E., Houts, R. M., Belsky, D. W., Arseneault, L., Caspi, A. (2012). Bullying victimisation and risk of self harm in early adolescence: longitudinal cohort study. *The BMJ*, 344.
19. Gür, K., Albayrak, S. (2017). Exposure to Violence of Secondary School Children with Visual Impairment. *Journal of Interpersonal Violence*, 37(15), 2257-2274.
20. Horwood, J., Waylen, A., Herrick, D., Williams, C., Wolke, D. (2005). Common Visual Defects and Peer Victimization in Children. *Investigative Ophthalmology & Visual Science*, 46(4).
21. Hugh-Jones, S., Smith, P. K. (1999). Self-reports of short-and long-term effects of bullying on children who stammer. *British Journal of Educational Psychology*, 69(2), 141-158.
22. Jones, L., Bellis, M. A., Wood, S., Hughes, K., McCoy, E., Eckley, L., Officer, A. (2012). Prevalence and risk of violence against children with disabilities: a systematic review and meta-analysis of observational studies. *The Lancet*, 380(9845), 899-907.
23. Keresteš, G. (2006). Mjerenje agresivnoga i prosocijalnoga ponašanja školske djece: usporedba procjena različitih procjenjivača. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 15(82), 241-264.
24. Krahe, B. (2013). *The Social Psychology of Aggression*. Psychology Press. Routledge.
25. Langeveld, J. H., Gundersen, K. K., Svartdal, F. (2012). Social competence as a mediating factor in reduction of behavioral problems. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 56(4), 381-399.

26. Magin, P. (2013). Appearance-related bullying and skin disorders. *Clinics in dermatology*, 31(1), 66-71
27. Marks, S. B., Deaf-Blind, C. (2020). *Activity: Learned Helplessness Article*.
28. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological review*, 100(4), 674.
29. Molinaro, A., Micheletti, S., Rossi, A., Gitti, F., Galli, J., Merabet, L. B., Fazzi, E. M. (2020). Autistic-Like Features in Visually Impaired Children: A Review of Literature and Directions for Future Research. *Brain sciences*, 10(8), E507.
30. Morosini Turčinović, S (2008). Zlostavljanje među djecom. *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom*, str. 551 -568.
31. Munro, M. P., Garza, M. M., Hayes, J. R., Watt, E. A. (2016). Parental Perceptions of Independence and Efficacy of their Children with Visual Impairments. *Journal of Human Services: Training, Research, and Practice*, 1(1), 3.
32. Nikolarazi, M., De Reybekiel, N. (2001). A comparative study of children's attitudes towards deaf children, children in wheelchairs and blind children in Greece and in the UK. *European Journal of Special Needs Education*, 16(2), 167-182.
33. Olofsson, N., Lindqvist, K., Danielsson, I. (2015). Higher Risk of Violence Exposure in Men and Women With Physical or Sensory Disabilities: Results From a Public Health Survey. *Journal of Interpersonal Violence*, 30(10), 1671-1686.
34. Olweus, D. (1979). Stability of aggressive reaction patterns in males: a review. *Psychological bulletin*, 86(4), 852.
35. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: what we know and what we can do*. Oxford, UK ; Cambridge, USA :Blackwell,
36. Olweus, D. (1994). Bullying at school: basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of child psychology and psychiatry*, 35(7), 1171-1190.
37. Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European journal of psychology of education*, 12(4), 495.
38. Olweus, D. (2009). Understanding and researching bullying. *Handbook of bullying in schools: An international perspective*, 9-34.
39. Olweus, D., Limber, S. P. (2010). Bullying in school: evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American journal of Orthopsychiatry*, 80(1), 124.
40. Patchin, J. W., Hinduja, S. (2015). Measuring cyberbullying: Implications for research. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 69-74.

41. Perren, S., Alsaker, F. D. (2005). Social behavior and peer relationships of victims, bully-victims, and bullies in kindergarten. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(1), 45-57.
42. Piquart, M., Pfeiffer, J. P. (2011). Bullying in German adolescents: Attending special school for students with visual impairment. *British Journal of Visual Impairment*, 29(3), 163-176.
43. Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba. (2010). *Nasilje među djecom*. Preuzeto 28. studenog 2020.: <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/nasilje-medu-djecom-2/>
44. Ratcliff, J. J., Lieberman, L., Miller, A. K., Pace, B. (2017). Bullying as a source of posttraumatic growth in individuals with visual impairments. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 29(2), 265-278.
45. Reić Ercegovac, I. (2016). Doživljeno vršnjačko nasilje: relacije s dobi, spolom, razrednim ozračjem i školskim uspjehom. *Školski vjesnik: Časopis za pedagošku teoriju i praksu*, 65(2), 251-271.
46. Roe, J. (2008). Social Inclusion: Meeting The Socio-Emotional Needs Of Children With Vision Needs. *British Journal Of Visual Impairment*, 26, 2.
47. Rose, C. A., Monda-Amaya, L. E., Espelage, D. L. (2011). Bullying Perpetration and Victimization in Special Education: A Review of the Literature. *Remedial and Special Education*, 32(2), 114-130.
48. Runjić, T., Bilić Precić, A. i Jurić, N. (2011). Pojavnost vršnjačkog nasilja u populaciji djece s oštećenjem vida.
49. Runjić, T., Bilić Precić, A. i Reif, E. (2011). Razliku u vršnjačkom nasilju između učenica i učenika s oštećenjem vida.
50. Runjić, T., Bilić Precić, A., & Alimović, S. (2015). Povezanost socijalnih vještina i problema u ponašanju kod djece oštećenog vida. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51(2), 64-76.
51. Sacks, S., Kekelis, L. (1992). The development of social skills by blind and visually impaired students: U R. Gaylord-Ross (ur.). *Exploratory studies and strategies*. American Foundation for the Blind.
52. Sacks, S., Wolffe, K. E. (2006). *Teaching social skills to students with visual impairments: From theory to practice*. American Foundation for the Blind.
53. Senju, A., Johnson, M. H. (2009). The eye contact effect: mechanisms and development. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(3), 127-134.

54. Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 497-526.
55. Shapiro, D. R., Moffett, A., Lieberman, L., Dummer, G. M. (2005). Perceived competence of children with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 99(1), 15-25.
56. Sharon, Z., Sacks, P., & Rosanne, K. S. (2000). *Social Skills Issues In Vision Impairment*. The Lighthouse Handbook On Vision Impairment And Vision Rehabilitation: Two-Volume Set, 2, 377.
57. Smokowski, P. R., Kopasz, K. H. (2005). Bullying in School: An Overview of Types, Effects, Family Characteristics, and Intervention Strategies. *Children & Schools*, 27(2).
58. Strabić, N., Tokić Milaković, A. (2016). Cyberbullying among children and its comparison to traditional forms of peer violence. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 24(2), 184-201.
59. Sušac, N., Ajduković, M., Rimac, I. (2016). Učestalost vršnjačkog nasilja s obzirom na obilježja adolescenata i doživljeno nasilje u obitelji. *Psihologijske teme*, 25(2), 197-221.
60. Šesto, K., Buljevac, M., Leutar, Z. (2015). Iskustva stručnjaka o nasilju nad osobama s invaliditetom. *Socijalna psihijatrija*, 43(2), 0-66.
61. Šoljan, I., Josipović-Jelić, Ž., Jelić Kiš, A. (2008). Workplace mobbing. *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, 59(1), 37-42.
62. Udruženje za unapređivanje obrazovanja slijepih i slabovidnih osoba (2020). *Definicije*. Preuzeto 28. studenog 2020.: <http://uuosso.hr/default.aspx?id=15>
63. UNICEF. (2016). Stop nasilju među djecom. Dostupno na: http://www.unicef.hr/programska_aktivnost/stop-nasilju-medu-djecom/(10. 10. 2016.).
64. Valente, D., Theurel, A., Gentaz, E. (2018). The role of visual experience in the production of emotional facial expressions by blind people: A review. *Psychonomic bulletin & review*, 25(2), 483-497.
65. Van der Wal, M. F. (2004). There is bullying and bullying. *European Journal of Pediatrics*, 164(2), 117–118
66. Van der Werf, C. (2014). The effects of bullying on academic achievement. *Revista Desarrollo y Sociedad*, (74), 275-308.

67. Van Hasselt, V. B. (1983). Social adaptation in the blind. *Clinical Psychology Review*, 3(1), 87–102.
68. Vučinić, V. J., Stanimirović, D., Anđelković, M., Eškirović, B. (2013). Socijalna interakcija dece sa oštećenjem vida: rizični i zaštitni faktori. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(2).
69. Vučinić, V., Jablan, B., Stanimirović, D., Drinčić, N. (2016). Emocionalna ekspresivnost srednjoškolaca sa oštećenjem vida i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 14(4).
70. Willard, N. E. (2007). Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress. *Research press*.
71. Zell-Sack, S., & Silberman, R. K. (2000). Social skills issues in vision impairment. *Lighthouse Handbook on Vision Impairment and Vision Rehabilitation*, Oxford University Press, Oxford, 377-393.
72. Zrilić, S. (2010). Kvaliteta komunikacije i socijalni odnosi u razredu. *Pedagoški istraživanja*, 7(2), 231-242.